

Tanıtım ve Değerlendirme Review

Ortodoks Kapitalizmden Refah Kapitalizmine Çalışma Etiği Work Ethic from Orthodox Capitalism to Welfare Capitalism

Fuat Man*

Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar
Zygmunt Bauman, Çev: Ümit Öktem
İstanbul, 1999, Sarmal, 156 sayfa

Modern dönemin iktisadi yapısının oluşumu ile ilgili literatür oldukça kabarıktır. Ancak başta Marksist perspektiften bu oluşumu çözümleyen anlatılar olmak üzere bu literatürün büyük bir kısmı maddi temellerle ilgilenir. Maddi temellerin önemini teslim etmekle birlikte bu yapının gelişmesi ve kökleşmesi için maddi olmayan unsurlara başvuran en bildik kişi, Alman sosyal bilimci Max Weber'dir. Weber'in (2011) çokça bilinen tezi, kapitalizmin sadece bazı maddi altyapılar üzerinde yükselmediği, bunun yanında onun gelişiminde bir "ruh"un da son derece önemli rol oynadığına yöneliktir. Weber'in bu tezi, kapitalizmin gelişimine katkı sağlayan bu ruh ile Protestan etik arasında bir paralellik kurar. İlginç bir biçimde Weber'in çağdaşı olan bir başka Alman sosyal bilimci Werner Sombart (2008) da kapitalizmin kurumsallaşmasında benzer bir "ruh"un izini sürer. Sombart her ne kadar bu ruhu Weber gibi doğrudan ve sadece bir inançla ilişkilendirmese de onun önemini göstermeye çalıştığı "zihniyet" (bir burjuva zihniyeti), kapitalizmin maddi olmayan temellerine dair bir arayış olarak okunabilir. Türkçe literatüre bakıldığında ise Weber'den veya Sombart'tan mülhem çalışmalar yok denecek kadar azdır.

* Dr., Sakarya Üniversitesi İşletme Fakültesi İnsan Kaynakları Yönetimi Bölümünde yardımcı doçenttir.
Ş Elektronik posta: fuatman@yahoo.com

Bu konuda bilinen en iyi ve belki de tek örnek Sabri Ülgener'dir. Ülgener, Weber'in metodolojisini takip ederek yaşadığı dönemde sıklıkla yapılan çağdaşlaşma/modernleşme tartışmalarına kapitalistleşme ekseninden yaklaşmış (Yılmaz, 2011, s. 47-84) ve Türkiye'de kapitalizmin gelişiminde (veya gelişmemesinde) İslam dininin rolünü incelemiştir.

Zygmunt Bauman'ın kitabını tanıtmaya başka isimlerle giriş yapmanın birkaç sebebi bulunuyor. Öncelikle bahsedilecek olan bu kitap da "çalışma etiği"ni odağına almakta ve aslında maddi olmayan bir alanda gezinmektedir. Üstelik çalışma tam da yukarıda zikredilen isimlerin üzerinde durduğu modern dönemde iktisadi katmanın oluşumunda bu maddi olmayan unsurun önemini gözler önüne seriyor. Weber ve Sombart'tan Ülgener'e ulaşmanın bir sebebi de Ülgener'in yaptığı bir kavramsal açıklamadır. Ülgener, *ahlak* ve *zihniyet* arasında bir ayırım yapmaktadır (Türk, 2011, s. 360): "Ülgener, ahlakı, toplumsal faktörlerin etkisiyle şekillenmiş normatif bir çerçeve olarak sunarken, zihniyeti toplumsal süreçlerin içinde tedavülde olan davranış ve tutum alışların karmaşık bir birlikteliği olarak değerlendirmektedir. Buna göre ahlak ve zihniyet uyumlu olabileceği gibi, birbirinden kopuk ve uyumsuz bir hâl de alabilir." Ülgener, bir yandan bir rehber olan ve doğruluğu herkes tarafında paylaşılan bir manzumedan (ahlak), öte yandan pratikte işleyen bir durumdan (zihniyet) bahsetmektedir. Bauman'ın burada üzerinde durulacak olan kitabına gelmeden önce 18. yüzyılda ahlak meseleleriyle uğraşanlar arasında yoğun bir tartışma meydana getiren bir başka metni daha hatırlamak gerekmektedir.

1705 yılında İngiliz politik iktisatçı Bernard Mandeville (1988, s. 1-25), daha sonraları çok tartışılacak ve sonraki baskılarda "Arılar Masalı" adını alacak kısa bir metin yayımlar. Bir arı kovanını hikâye eden bu masal, toplumsal zenginliğin kaynağını (kovandaki refahı) ahlaksızlığa (veya erdem-sizliğe) dayandırır. Çünkü insan temelde kendi çıkarları peşinde koşan bir varlıktır ve bu bencillik durumu aynı zamanda toplumsal refaha da yol açan durumdur. Ne zaman ki arılar kovana ahlakı yaymaya çalışır ve bunda başarılı olurlar, kovan toptan bir felakete sürüklenir.

Aslında "Arılar Masalı"nda anlatılan şey modern iktisadın "homoeconomicus"una karşılık gelir. Masaldaki bu tasvir, modernliğin ideolojisine işaret etmektedir. Bu ideolojinin en bariz özelliği kişinin kendi çıkarını azamileştirme ve zararını asgarileştirme çabasını "rasyonel" olarak kabul etmesidir. Bu, bir nevi yukarıda Ülgener'e atfen yapılan "zihniyet"i çağrıştırmaktadır. Yani aç olan komşuna yardım etmek ahlaki olabilir; ancak yardım

etmek, sahip olunanı azaltması nedeniyle tercih edilmeyen bir zihniyete de dönüşebilir. Bauman'ın burada sözü edilecek olan çalışması tam da bu zihniyet dönüşümünü "Fabrika içlerinde neler oluyor?" a odaklanarak yapıyor.

Zygmunt Bauman, çağımızın yaşayan en etkili sosyologlarından birisidir. Bauman'ın bu denli etkili olmasının başlıca sebebi her an "burnumuzun dibinde ve gözümüzün önünde" olan meselelere sadece tersten bakabilmeyi başarması değil, aynı zamanda bu bakış açısından gördüklerini felsefenin bizlere çoğunlukla anlaşılması zor gelen dilini değil de daha çok herkesin kolaylıkla okuyabileceği edebî dile benzer bir üslup kullanarak aktarabilmesidir. Bauman, her daim bizlerle bir şekilde bağı olan gündelik meselelerin "burnumuzun dibinde ve gözümüzün önünde" olma hâlini "aydınlıkta saklanmak" karşılığı ile tanımlar. Aşına olduğumuz durum veya kurumları ise ancak sorunsallaştırdığımızda anlamamız mümkündür. Bauman (2011, s. 9) bunu "gerçekten tanımak istiyorsak, tanıdığımızı sandığımız şeyleri önceden yabancı duruma getirmemiz gerekir" şeklinde ifade eder. Çünkü ancak bu şekilde her türlü soruyu sorabilir, onu sorgulayabiliriz. Bauman sosyolojisinin neredeyse tamamıyla aşına olunan durumların veya kurumların sorunsallaştırılması olduğu söylenebilir ve bundan dolayı da onun çözümlenmeleri son derece ufuk açıcıdır.

Bauman'ın "Çalışma, Tüketici ve Yeni Yoksullar" başlıklı çalışmasında yaptığı da tam olarak budur. Bu eserin baskısı tükenmiş olmasına rağmen maalesef uzun süreden beri yeni baskısı yapılmamaktadır. En azından bu satırların yazıldığı dönemde, hem de Bauman'ın birçok yeni çalışmasının Türkçeye kazandırıldığı bir dönemde Bauman külliyyatı içinde son derece önemli bir metin olan bu kitap hâlen basılmayı bekliyor.

Kitap büyük bir hacme sahip olmasa da yapılan tartışmalar, modern dönem çalışma hayatını ve onun önemli bir parçası olan "çalışma etiği" ne "yabancılaşarak" bakmakta ve dolayısıyla okuyucuya provakatif bir okuma şöleni sunmaktadır. Çalışma beş kısa bölümden oluşmaktadır. Eserin ilk bölümü çalışmanın modern dönemde ne anlama geldiğini, bu dönemde çalışma etiğinin nasıl üretildiğini ve hangi amaçlara hizmet ettiğini anlatmaktadır.

Bu bölümün anahtar ifadelerinden birisi şudur: "İnsanların ahlak kurallarından bahsettiğini her duyduğunuzda emin olabilirsiniz ki bir yerlerdeki birileri diğerlerinin davranış biçiminden hoşnut değildir ve farklı biçimde davranmış olmalarını istemektedir. Bu öğüt hemen hemen hiçbir zaman çalışma etiğinde olduğundan daha anlaşılır olmamıştır." (s. 14). Bu alıntının çok geniş bir anlam manzumesi barındırdığını belirtmek gerekiyor.

Özetlemek gerekirse çalışmanın “lanet, meşakkat, acı” gibi olumsuzluklarla anlamlandırıldığı (bkz. Budd, 2011, s. 19-26) bir dönem geride bırakılmak istenmekteydi ve bu anlamın yerine çalışmanın bir erdem, Tanrısal bir buyruk ve ahlaki bir yükümlülük olduğuna yönelik yeni bir algılama yerleştirmek istenmekteydi. Çünkü yeni kökleşen kapitalist iktisadi formasyonun çalışmaya hazır neferlere ihtiyacı vardı ve çalışma etiği bu yönde oldukça köklü bir misyon üstlenmişti. Kısacası modern dönemin yeni oluşan iktisadi yapısı için bu tarz bir ahlaki motivasyon icat edilmiştir. Kitabın bu ilk bölümünün temel önemde olduğunu belirtmek gerekmektedir. Çünkü ilerleyen tüm bölümlerde çalışma etiğinin takip ettiği değişim çizgisi tasvir edilirken sıklıkla bu ilk bölümde anlatılan anlam bir zemin olarak kullanılmaktadır.

Çalışma etiğinin anlam ve işlev değiştirmesinin en büyük sebeplerinden birisi kapitalizmin yirminci yüzyıla geldiğinde aldığı yeni hâldir. Artık bir üretim kapitalizmi değil tüketim kapitalizmi ile karşı karşıyayız. Dolayısıyla çalışmaya teşvikten ziyade kapitalizmin ihtiyaç duyduğu ilk şey tüketmeye istekli, tüketim arzusuyla baştan çıkartılmış öznelerdir. Dolayısıyla bu dönemde “açıkça ve basitçe, çalışmaya bağlı olarak bir ömür boyu geçerli olacak kimlik inşası ihtimali insanların çoğu için (en azından şimdilik, birkaç üstün yetenek gerektiren ve ayrıcalıklı kimi meslekler hariç) artık ölmüş ve gömülmüş durumdadır.” (s. 45). Kitabın ikinci bölümü bahsedilen bu tüketiciler toplumunu odağa almaktadır.

Üçüncü bölümde Bauman, refah devletinin yükselişini ve düşüşünü anlatmaktadır. “Refah devleti kavramı, tüm uyruklarının refahını (yani sadece hayatta kalmaktan fazlasını; belirli bir toplumda, belirli bir zamanda, *onurlu* bir şekilde hayatta kalmayı) sağlamanın devletin yükümlülüğü olduğu düşüncesini ifade eder. Kavram, devletin işlettiği ve finanse ettiği kurumlara daha geniş bir kamu refahı düşüncesinin -bireylerin onurlu yaşamalarının kolektif garantisi- gerektirdiği sorumlulukları yüklemiştir.” (s. 67). Bauman, refah devleti fikrinin çalışma etiği ile muğlak bir ilişki içinde olduğunu belirtmektedir (s. 67). Çünkü refah devleti fikrî çalışmadan onurlu bir hayat vaat ederek çalışmaya hazır bir emek ordusu rezervi sağlamaktaydı. Bu fikir çalışma etiğinin en kutsal ve en az sorgulanabilir önermesini yıkmaktaydı. Kısacası refah devleti ve çalışma etiği arasındaki çelişki bariz bir biçimde ortadaydı ve bu yüzden birçok tartışmanın odağı olmuştu. Dolayısıyla her ne kadar ortada bir zıtlık varsa da refah fikrinin aslında çalışma etiğinin bazı varsayımlarının üzerinde yükseldiği belirtilmektedir. Bauman, İngiliz refah sisteminin babası olmasa da ebesi olabileceğini belirttiği William

Beveridge'in kaleme aldığı rapordan bir alıntı yaparak şu sonuca ulaşmaktadır: "Çalışma etiği görevini yapmıştı. Zihinsel ve bedensel yeterliliğe sahip her (erkek) birey çalışabiliyorsa çalışmalı öğretisini temellendirmişti ve yirminci yüzyılın ortalarına doğru artık bu olduğu gibi kabul ediliyordu." (s. 72). Bauman'a bu yorumu yaptıran raporun satırları şu şekildedir:

"Ülkenin her yurttaşının, elinden geldiğince çalışmak ve katkıda bulunmak şartıyla, her hangi bir sebepten -hastalık, kaza, işsizlik ya da yaşlılık- dolayı çalışmadığı ve kendisinin ve kendisine bağlı olanların onurlu bir şekilde yaşaması için yeterli geliri sağlayamadığında onu yoksulluktan kurtaracak bir gelir, kendisine ait hiçbir şeyi olmasa dahi yeterli olacak ve kendisine ait bir şeyi olduğunda hiçbir varlık soruşturması tarafından kesilmeyecek bir gelire sahip olmasını sağlayacak Sosyal Güvenlik planı açıklamaktadır." (s. 71).

Bu bölümde ayrıca refah devletinin düşüşünün tüketim toplumu ile olan ilişkisi tartışılmakta ve refah devletinin sunduğu hizmetin kalitesi ne kadar yüksek olursa olsun, tüketim kültürünün sunduğu seçme imkânını sağlamadığı için düşüşünün kolaylaştığı vurgulanmaktadır.

Kitabın dördüncü bölümü, yeni yoksullar karşısında çalışma etiğinin konumunu irdelemektedir. Bilindiği gibi çalışma etiği, 19. yüzyılda emek yoğun girişimler ile büyüyen yoksul kesimleri bir araya getirmeye çalışıyordu. Çalışma etiğinin temel fonksiyonu emek ile sermaye arasında bir ortaklık/birleşme sağlamaktı. Ancak günümüzde emek ile sermaye arasındaki birliktelik özelliğini yitirmiştir. Daha doğrusu sermaye artık çalışma etiğinin icat edildiği günlerdeki gibi emeğe bağımlı değildir. Tersine "küçülme" günümüz girişimci aktörleri için her türlü gelişmenin anahtarı konumundadır. Bunun en bariz göstergesi küçülmeye giden firmalarla ilgili haberlere, başka bir ifadeyle işçi çıkartma haberlerine karşı borsanın verdiği tepkidir. Bu durumda borsaların yükselişe geçtiğine dair çok sayıda örnek mevcuttur (s. 94-95). "Bu koşullar altında çalışma etiğinin buyrukları ve kandırmaları kulağa giderek boş gelmektedir. Artık endüstrinin gereksinimlerini yansıtmıyor ve ulusun zenginliğinin anahtarını güçlkle temsil ediyor." (s. 96).

Çalışma etiğinin bu yeni dönemdeki işlevine değinmeden önce bu bölümde "sınıfdışı"nın keşfinin ve bunun Batı toplumları için ne anlama geldiğinin oldukça açık bir biçimde tasvir edildiğini hatırlatalım. Bauman, geleneksel "yoksul"dan oldukça farklı bir kategori olan ve toplumsal hiyerarşinin dışına işaret eden bir kategori olarak "sınıfdışı"yı ele almakta ve özellikle soğuk savaş sonrası bir dönemde bu kategoriye yönelik tartışmaların ve bunun bir

tehdide (iç tehdit) nasıl dönüştürüldüğünü anlatmaktadır. Bu tartışmalar ile ilgili ilginç olan noktanın, bertaraf edilmesi gereken bir kategori olarak ele alınan bu alana refah yardımı alanların da dâhil edilmesi ve refah harcamalarının beyhude bir israftan başka bir şey olmadığına yönelik bir sonuca varılmaya çalışılması olduğunu söylemek mümkündür. Bir önceki bölümle bağlantılı olarak, bu yaklaşımın refah devletinin düşüş anına denk geldiğini hatırlatmaya bile gerek yoktur herhâlde. Peki gelinen bu noktada çalışma etiği bir işlev görüyor mu? Elbette.

“Çalışma etiği propagandasının son günlerdeki yeniden doğuşu, ‘hak eden ve hak etmeyen yoksul ayırımına suçu ikincisine yükleyerek ve dolayısıyla toplumun bunlar karşısındaki ilgisizliğini aklarak’ hizmet ediyor ve buradan yola çıkarak ‘sefaleti kişisel kusurlara bağlı olan kaçınılmaz bir bela olarak, yoksul ve yoksun olan karşısında ortaya çıkan bir kayıtsızlıkla kabul ediyor.’ Diğer bir ifadeyle çalışma etiği artık sefaletin azaltılmasına yardımcı olmazken, toplumu yoksulların ebedi varlığıyla barıştırabilir ve toplumun, onların varlığı içinde kendisiyle barışık ve az çok huzur içinde yaşamasını mümkün kılabilir.” (s. 97).

Başka bir deyişle çalışma etiği, refah devletine karşı sürdürülen savaşta kullanılan bir silaha dönüşmüştür: “Bugün çalışma etiği ‘bağımlılığı’ itibarsızlığa indirgemede bir vasıta. Bağımlılık, giderek kötü bir kelime olmaktadır. Refah devleti bağımlılığı geliştirmekle, kendi kendini devam ettiren bir kültür derecesine yükseltmekle suçlanmaktadır ve bu refah devletini ortadan kaldırmak için ileri sürülen iddiaların başında gelir.” (s. 119).

Son bölüm, “yeni yoksullar için umutlar” a ayrılmıştır. Bauman, burada bir toplumun toplum hâline gelmesi için bir düzen arayışı içinde olduğunu ve bu düzen içinde de normların bulunduğunu belirtmektedir. Bu düzenin devamını sağlayan değişkenlerden birisi normlardır ve bu normlar normalliklerin çerçevesini belirler: “Düzen ve norm kavramları, toplumun mevcut durumuna dayatılan keskin bıçaklardır; öncelikle ayırma, koparma, kesme, ayıklama ve dışlama niyetini belirler. ‘Uygunsuz’a dikkat çekerek, ‘uygun’u desteklerler...” İnsan ürünü olan düzen ve norm, geç modern dönemde yoksulların modern öncesi döneme göre oldukça farklı bir biçimde ele alınmalarına yol açtı. Modern öncesi Hristiyan Avrupa’da, yoksullar da tıpkı diğer herkes gibi Tanrı’nın çocuklarıydılar ve ilahî varlıklar zinciri içinde kaçınılmaz bir halkaydılar. “Yoksulların varlığı, Tanrı’nın herkese bir armağanıydı. Fedakârlık yapmanın, namuslu bir hayat yaşamının, tövbe etmenin ve ilahi saadete ulaşmanın bir fırsatıydı.” (s. 127). Geç modern

veya postmodern dönemde ise düzen ve norm projeleri ilahî varlıklar zinciri görüntüsünün yerini aldı. “Yeri alınan görüntünün tersine, düzen ve norm insan ürünüydü, insani eylem tarafından tamamlanacak tasarımlardı bulunan ve sükûnetle uyulan şeyler değil, inşa edilecek ya da yapılacak şeyler. Eğer miras alınan gerçeklik tasarlanan düzene uymadıysa, gerçekliğe geçmiş olsun.” (s. 127).

Yoksullar böylece normlara uymayanlar olarak sorun hâline geldi, düzen için bir tehdit ve engel olarak görülmeye başlandılar. Çünkü çağdaş toplum bir tüketici toplumdur ve üyelerini de tüketici olarak görür. Onların üretici rolleri ise ikincil konumdadır ve bu rol tüketici olmaktan sonra gelen bir özelliktir. Tatminkâr bir gelir, kredi kartları ve daha güzel bir yarın umudundan yoksun olan yoksullar, “arz-temizleyici talebi” gerçekleştiremezler. Dolayısıyla bugünün yoksullarının ihlal ettiği norm çalışma değil, tüketici ehliyeti veya yeteneği normudur. Dolayısıyla bugünün yoksulları öncelikle işsiz değil, tüketici olmayanlardır (s. 132). Böylece tüketicilerin doldurduğu bir dünyada refah devletine yer yoktur ve bu devlet de “dadı devlet” olarak ahlaksız teşvik eden bir kuruma dönüşür (s. 133). Bauman, her ne kadar bu son bölümde geç modern dönemin yoksullarının nasıl algılandığına yönelik oldukça karamsar bir tablo çizse de hepten ümitsiz değildir. Bölüm sonunda Cornelius Castoriadis’le¹ yapılan bir mülakatta kendisine yöneltilen “Ne istiyorsunuz peki? İnsanlığı değiştirmek mi?” sorusuna Castoriadis’in verdiği yanıt buna bir işaret: “Hayır, çok daha mütevazı bir şey: İnsanlığın değişmesini istiyorum, daha önce iki ya da üç kez yaptığı gibi.”

Sonuç olarak Bauman’ın kitabı çalışma etiğinin modern kapitalizmin kökleşme döneminde nasıl icat edildiğinin ve ne yöne evirildiğinin oldukça etkili bir anlatımı olarak okunabilir. Yukarıda da belirtildiği gibi kitabın en büyük avantajı Bauman’ın üslubunun metni kolaylıkla okutabilme gücünden kaynaklanıyor. Üstelik yine belirtmek gerekiyor ki aşına olunan bir kavramın ona yabancılaşarak yeniden ele alınması oldukça eleştirel bir metin ortaya çıkartmış ve bu da yine kitabı sıkılmadan okumaya büyük bir destek sağlamıştır. Bauman’ın etik meselesi ile yazının başında bahsedilen “Arılar Masalı” arasında nasıl bir ilişki kurulabilir? Bir kez “Arılar Masalı” toplumu bir bütün olarak ele alırken; Bauman, çalışanlar ile çalıştıranlar arasında bir ayırım yapıyor ve “ahlak”ı çalışanlara uygulayarak onların “homoecono-

1 Cornelius Castoriadis, 1922 yılında İstanbul’da doğmuş Yunan asıllı bir düşünürdür. 1945 yılında Fransa’ya göç etmiştir. 20. yüzyıl Fransız entelektüel dünyasının önemli figürlerinden birisidir.

micus” reflekslerini kıran bir araç olarak ele alıyor. Öyleyse Mandeville’nin yaklaşımını takip eden bir soru ile bitirelim: “Acaba etik tüm topluma değil de sadece toplumun bir kesimine uygulandığından dolayı mı kapitalist toplum varlığını sürdürmektedir?”

Kaynakça

- Bauman, Z. (2011). *Akışkan modern dünyadan 44 mektup* (çev. P. Siral). İstanbul: Habitus.
- Budd, J. W. (2011). *Thought of work*. NY: Cornell University Press.
- Mandeville, B. (1988). *The fable of the bees or private vices, publick benefits* (Vol. I). Indianapolis: Liberty Fund.
- Sombart, W. (2008). *Burjuva* (çev. O. Adanır). Ankara: Doğu Batı.
- Türk, H. B. (2011). Sabri F. Ülgener düşüncesinde ideoloji nosyonu üzerine eleştirel notlar. M. Yılmaz (Ed.), *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve zihniyet dünyamız içinde* (s. 357-370). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Weber, M. (2011). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu* (çev. M. Köktürk). Ankara: Bilge Su.
- Yılmaz, M. (2011). Sabri Fehmi Ülgener ve muhafazakarlık. M. Yılmaz (Ed.), *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve zihniyet dünyamız içinde* (s. 47-84). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.